

УДК 371.671:811.161.2

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВНОГО УТРИМАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 80-х – 90-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Султанова Н.В.

Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

У статті розглядаються тенденції розвитку мережі інституційних закладів державного утримання й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні у період з кінця 80-х – впродовж 90-х рр. ХХ століття. Визначено концептуальні засади соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти. Обґрунтовано створення дитячих будинків сімейного типу як альтернативної форми державного утримання дітей. Акцентовано увагу на тенденціях розширення впродовж зазначеного періоду мережі інституційних закладів та збільшення контингенту вихованців у них.

Ключові слова: соціальне виховання, школи-інтернати, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, дитячий будинок сімейного типу.

Постановка проблеми. Період розбудови вітчизняної педагогічної науки, розпочатий в Україні з 1991 року з прийняття Національної доктрини розвитку освіти та створення нового освітнього законодавства, характеризується розбудовою національної освітньої самоідентифікації, створенням функціональної системи освіти та державного утримання дітей. Початок ХХІ століття та, особливо, сьогоденна освітня політика мають вектор розширення та збільшення впливу трансформаційних процесів європейської інтеграції країни. Цей період, формування, реалізації та реформування сьогодня державної освітньої політики, залишив у своїй основі прогресивні традиції минулого, водночас, накопичуючи інноваційний потенціал подальшого розвитку, став краще відповідати суспільним вимогам людського розвитку та формування конкурентоспроможності фахівця.

Незважаючи на низку позитивних зрушень в системі розвитку педагогічної освіти впродовж 90-х рр. ХХ століття, маємо констатувати накопичення невідповідностей національної освіти передовій європейській практиці, збільшення числа та проблем соціально незахищених категорій дітей, а також невіршеність актуальної проблеми реформування інституційних закладів освіти в Україні донині. Отже, вивчення досвіду функціонування інтернатних закладів освіти кінця 80-х – впродовж 90-х рр. ХХ ст., розкриття механізмів вирішення та, водночас, тенденцій поглиблення соціальних проблем дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та інших категорій підлітків, що опинилися у складній життєвій ситуації, уможливають доцільність реформації та модернізації сучасної освітньої та соціальної політики в країні щодо інституційних закладів утримання та виховання дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників проблематики становлення і функціонування інтернатних закладів в Україні, висвітлення теоретико-методологічних засад виховання в них дітей слід виділити фундаментальні праці А. Бондаря, В. Вугрича, Ю. Грицяя, Б. Кобзаря, А. Макаренка, А. Наточія, Б. Мельниченка, Г. Покиданова, С. Постовойтова, В. Слюсаренка та ін.

Слід зазначити, що розробкою ідей соціального виховання дітей, їхньої трудової підготовки, організації дозвілля, побуту та розвитку соціальної компетентності вихованців свого часу займалися такі дослідники та громадські й політичні діячі системи освіти як С. Ананьїн, П. Блонський, Г. Гринько, М. Грищенко, М. Гриценко, В. Дурдуківський, В. Дюшен, В. Зінківський, О. Залужний, О. Музичеко, А. Макаренко, Я. Мамонтов, О. Попов, Я. Ряппо, С. Русова, М. Скрипник, К. Ушинський, Я. Чепіга, С. Шацький, Е. Яновська та ін. Окремий науковий інтерес для нашого дослідження становлять дисертаційні дослідження та монографії В. Покася «Інтернатні заклади освіти: філософія, історія, стратегія розвитку», А. Наточого «Виховання підлітків у загальноосвітніх школах-інтернатах України: теорія і практика», Л. Канішевської «Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності», Ж. Петрочко «Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав», О. Кузьміної «Теоретичні аспекти формування життєвої компетентності учнів старших класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів», дисертаційне дослідження В. Слюсаренка, у якому розкрито соціально-педагогічні функції установ інтернатного і напівінтернатного типу й умови їх реалізації в Україні та інші наукові праці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, незважаючи на певну розробленість проблеми навчання та розвитку вихованців інтернатних установ, розкриття історичних витоків діяльності інтернатних закладів освіти в Україні з часів їх започаткування, питання дослідження досвіду соціального виховання у них дітей у період з кінця 80-х – впродовж 90-х рр. та тенденцій й трансформацій його змісту, чисельності контингенту та поширення проблем соціально незахищених категорій дітей в Україні залишаються недостатньо вивчені, а відтак потребують системного аналізу, критичного переосмислення та виокремлення суперечностей, що лежать в основі розв'язання актуальних проблем реформування інтернатних установ та виховання молодого покоління.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження трансформацій соціальних інститутів державного утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також особливостей й змісту соціального виховання в інтернатних закладах України у період з кінця 80-х – впродовж 90-х рр. ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. 23 травня 1991 року Верховна Рада приймає Закон України «Про освіту», який із змінами та доповненнями у 1996 р., у зв'язку із необхідністю посилення уваги на соціально-економічному й духовному розвитку держави, актуалізував здійснення суттєвих змін у системі освіти та діяльності освітніх закладів взагалі. Форми й методи виховання дітей, зміст освіти та шляхи її модернізації були визначені й іншими нормативно-правовими документами, серед яких важливими були: схвалена на I Всеукраїнському з'їзді працівників освіти у 1992 році Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття» (затверджена постановою Кабінету Міністрів України (1993 р.), Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти від 18 червня 1996 р., Закон України «Про загальну середню освіту», ухвалений Верховною Радою України 13 травня 1999 р.; закони України «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.) та Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України № 347 від 17 квітня 2002 р.

Так, у Законі України «Про загальну середню освіту» (від 13 травня 1999 р.), який сприяв системному реформуванню системи освіти в Україні відповідно до існуючих вимог суспільства та визначав організаційно-методологічні засади її функціонування, до інтернатних закладів освіти відносяться: загальноосвітні школа-інтернат, яка визначалась як навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги; спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку; загальноосвітні санаторна школа (школа-інтернат) з метою тривалого лікування дітей відповідного профілю та школа соціальної реабілітації для дітей, які

потребують особливих умов виховання (створювалися окремо для хлопців і дівчат) [9].

Проте, слід зазначити, що ще у кінці 80-х рр. в Україні відбувається визнання більш гуманістичного напрямку соціальної політики та врахування міжнародного досвіду утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме проголошені пріоритети їхнього сімейного влаштування. Це сприяло розвитку в Україні відносно інноваційних соціальних інститутів – дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

Так, у 1987 році ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР приймає постанову «Про заходи щодо корінного поліпшення виховання, навчання та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, залишених без батьківського піклування». З цього часу в країні розпочалася дослідно-експериментальна робота з пошуку альтернативних форм утримання та виховання цієї категорії дітей. Такою формою стало сімейне влаштування дітей, які залишилися без опіки батьків. Юридично вона була закріплена прийнятою у 1988 році постановою Ради Міністрів СРСР «Про створення дитячих будинків сімейного типу», а у 1989 році затвердженням «Тимчасового положення про дитячі будинки сімейного типу». В останньому дитячий будинок сімейного типу визначається як «сім'я, яка, маючи своїх кровних дітей, бере на виховання 5 або більше дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Сьогодні у Законі України «Про охорону дитинства» цей термін трактується як «окрема сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» [11].

Безперечно, така форма влаштування й виховання дітей стає оптимальною прерогативою інтернатним закладам, адже будинок сімейного типу є тим соціальним інститутом, що спроможний забезпечити сімейне оточення та соціальне виховання дітей.

За три роки популяризації будинків сімейного типу їх кількість в Україні зростає до 74, а на початку 2000-х рр. їх стає більше 90 – та у 22 областях країни. Проте, вони, на жаль, не здатні

Таблиця 1

Кількісні показники тенденцій державного утримання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування (1992-1998 рр.)

№ з/п	Заклади державного утримання / виховання дітей. Кількість вихованців	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.
1.	Кіл-ть дитячих будинків системи Міністерства освіти та інших відомостей	37	37	38	39	43	50	57
2.	Кіл-ть шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування	36	35	34	35	36	39	40
3.	Кіл-ть дитячих будинків сімейного типу	74	66	74	75	74	73	77
4.	Кіл-ть дітей в дитячих будинках сімейного типу	309	487	572	613	604	619	676
5.	Кіл-ть дітей в школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей без батьківського піклування	6789	7384	7585	8582	8743	9563	10723
6.	Кіл-ть дітей в дитячих будинках системи Міністерства освіти та інших відомостей	2528	2706	2877	2936	3217	3655	4076
7.	Кіл-ть вихователів шкіл-інтернатів	922	933	902	1022	1113	1198	1256

Джерело: [2; 3; 4; 5; 6; 7]

у повній мірі замінити ні дитячі будинки системи Міністерства освіти, ні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, про що свідчать статистичні дані зведених звітів Міністерства освіти впродовж 90-х рр. (див. табл. 1).

Як ми бачимо, кількісні показники щодо чисельності вихованців інтернатних установ у порівнянні з будинками сімейного типу свідчать про значну різницю між цими соціальними установами, адже кількість вихованців з інституційних закладів протягом 90-х рр. залишається приблизно у 15 разів більше, ніж у соціальних інститутах сімейного виховання. Такі дані спонукають нас до міркувань щодо наявності притаманних специфічних особливостей функціонування дитячих будинків сімейного типу, що унеможливають їхнє якомога швидке поширення на території країни та популяризацію в якості альтернативної форми утримання й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Проте, слід зауважити, що 90-ті рр. ХХ століття стають новим етапом становлення державної політики в країні стосовно забезпечення і захисту прав дітей. Попри поширене використання термінів дитина-сирота та дитина, позбавлена батьківського піклування у нормативно-правових та звітних документах, на законодавчому рівні їх тлумачення обґрунтовано у Законі України «Про охорону дитинства» (2001 р.). У цьому Законі із останніми змінами, внесеними у 2017 році, терміни вживаються у такому значенні: «дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти» [11, с. 1].

Основними завданнями державного утримання й виховання дітей згідно з Концепцією виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996 р.) були: формування особистості учня, розвитку його здібностей, обдарувань, наукового світогляду; виховання поваги до Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина та інші. Але, стрижнем системи виховання дітей в Україні була національна ідея, яка передбачала «формування молододі людини як громадянина України, незалежно від її етнічної приналежності» [8].

Концепція метою виховання визначала гармонійно розвинену, соціально активну й національно свідому людину. Серед напрямків виховання дітей пріоритетними у державі визначалися патріотичний, правовий, моральний, художньо-естетичний, трудовий, фізичний та екологічний напрямки виховання. Усі вини тісно доповнювали один одного.

Постановою Кабінету міністрів України від 5 квітня 1994 р. № 226 «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» було визначено напрями соціального виховання дітей та умови їх забезпечення. Так, з метою естетичного виховання, прилучення до надбань українського і світового мистецтва вихованців інтернатних установ пропонувалося систематично проводити у цих закладах «театральні вистави, концерти, виставки образотворчого та інших видів мистецтва, творчі зустрічі з літераторами та митцями; систематично організовувати конкурси-огляди молодих талантів з метою відбору найобдарованіших дітей для навчання у спеціальних мистецьких закладах і дитячих школах естетичного виховання» [12]. Великого значення у виховному процесі набуває й трудове навчання та підготовка, основними видами якої є обслуговуюча праця, навчання у майстернях, виконання суспільно корисних справ. Основними завданнями трудового виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є засвоєння знань та набуття вмінь й навичок, що необхідні їм для розвитку і подальшої трудової діяльності, формування, разом із цим, позитивного ставлення до праці, свідомої дисципліни, відповідальності за виконану роботу, бережливого ставлення до оточуючих речей, вміння працювати у колективі [16].

Проте, 90-ті роки ХХ століття не були простижими та сприятливими для розвитку вітчизняної системи освіти. Вона, за часів незалежності, зазнала найбільш неоднозначного впливу трансформаційних процесів. Низька народжуваність дітей, а надалі й кількість школярів, недофінансування галузі, низький рівень заробітної плати вчителів, брак підручників та іншої навчальної літератури, а також низький рівень матеріально-технічного забезпечення шкіл були актуальними питаннями впродовж 90-х рр. – на початку ХХІ століття [15].

Характерні тенденції ми бачимо у цей час й в системі інституційного утримання в країні та виховання дітей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях.

Висновки і пропозиції. Таким чином, в Україні за часів незалежності впродовж 90-х рр. – на початку ХХІ століття було забезпечено нормативно-правове підґрунтя для реформування системи освіти, державного утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у гуманістичному напрямку демократизації та індивідуалізації навчально-виховного процесу, створення та забезпечення розвитку нових соціальних інститутів сімейного влаштування дітей (дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я), здійснення переформатування системи освіти на пріоритетність особистісного розвитку дитини з урахуванням її потреб,

інтересів та можливостей, а також забезпечення для цього відповідних умов.

Система соціального виховання дітей у досліджуваній період в інтернатних закладах освіти та соціальних інституціях, наближених максимально до сімейних форм, уможливила подальшу соціалізацію молодого українського громадянина як гідного представника своєї нації.

Разом із цим, трансформаційні процеси, що відбувалися в Україні впродовж 90-х рр., неоднозначно й суперечливо відзначилися на престижі педагогічної професії. Плинність професійних кадрів позначилася на якості педагогічного складу в інтернатних закладах, складне економічне становище сприяло уповільненню процесів влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування до сімейних форм виховання. Звітна до-

кументація Міністерства освіти України з приводу функціонування у цей час інтернатних установ свідчить про швидкі темпи поширення проблеми соціальної незахищеності цієї категорії дітей. Їх контингент разом із кількістю шкіл-інтернатів щорічно зростає. Нажаль, дитячі будинки сімейного типу не змогли повністю замінити державне утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в інтернатних закладах освіти.

До перспективних напрямків дослідження проблеми реформування інтернатних установ в Україні відносимо розробку педагогічних та організаційно-методологічних умов забезпечення розвитку альтернативних форм утримання й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, максимально наближених до сімейних.

Список літератури:

1. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю. Г. Антіпкін, Л. В. Балім, Л. С. Волинець та ін. – К.: УІСД, 2000. – 138 с.
2. Зведені звіти дитячих будинків (шкіл-інтернатів) за 1993 р. // ЦДАВО України. – Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 61. – 35 арк.
3. Зведені звіти дитячих будинків (шкіл-інтернатів) за 1994 р. // ЦДАВО України. – Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 99. – 39 арк.
4. Зведені звіти дитячих будинків (шкіл-інтернатів) за 1995 р. // ЦДАВО України. – Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 138. – 39 арк.
5. Зведені звіти державних денних середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів на початок 1995/96 н. р. // ЦДАВО України. – Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 139. – 78 арк.
6. Зведені звіти дитячих будинків (шкіл-інтернатів) за 1997 р. // ЦДАВО України. – Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 224. – 38 арк.
7. Зведені звіти дитячих будинків (шкіл-інтернатів) за 1998 р. // ЦДАВО України. – Центральний державний архів вищих органів влади. – Ф. 166. – Оп. 18. – Спр. 274. – 27 арк.
8. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти від 18.06.96 р. [Електронний ресурс] // Система освіти в Україні. – Режим доступу: https://studopedia.su/16_192514_sistema-osviti-v-ukraini.html.
9. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 № 651-XIV [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14/ed19990513>.
10. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: закон України від 07.02.1995 року // Відомості Верховної Ради України. – № 6. – С. 35.
11. Про охорону дитинства: закон України // Відомості Верховної Ради. – К.: Сфера, 2001. – № 30. – С. 142.
12. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. – Постанова Кабінету Міністерств України від 5 квітня 1994 р. № 226. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/226-94-%D0%BF>.
13. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. комплекс / За заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петровича. – К.: Науковий світ, 2006. – 270 с.
14. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) // Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко та ін. Під ред. В. М. Литвина. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 704 с.
15. Як змінилася освіта в Україні за 20 років незалежності [Електронний ресурс] // Сучасна освіта. – 2011. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/method/22193/>.
16. Султанова Н. В. Методологічні аспекти виховного процесу в закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Н. В. Султанова // Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. – Випуск 34. – С. 240-247.

Султанова Н.В.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

**РАЗВИТИЕ СЕТИ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ
ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ-СИРОТ
И ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ В УКРАИНЕ
(КОНЕЦ 80-х – 90-е ГОДА XX ВЕКА)**

Аннотация

В статье рассматриваются тенденции развития сети институциональных учреждений государственного обеспечения и воспитания детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки в Украине в период с конца 80-х – в течение 90-х гг. XX века. Определены концептуальные основы социального воспитания детей в интернатных учебных заведениях. Обосновано создание детских домов семейного типа как альтернативной формы государственного содержания детей. Акцентировано внимание на тенденциях расширения в течение указанного периода сети институциональных учреждений и увеличение контингента воспитанников в них.

Ключевые слова: социальное воспитание, школы-интернаты, дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки, детский дом семейного типа.

Sultanova N.V.

V.O. Sukhomlynsky National University of Mykolayiv

**THE NETWORK DEVELOPMENT OF THE SOCIAL INSTITUTES
OF SUPPORT AND EDUCATION OF ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED
OF PARENTAL CARE IN UKRAINE
(THE END OF THE 80's – 90's OF THE TWENTIETH CENTURY)**

Summary

The article deals with the tendencies of the network development of social institutes of the support and education of orphans and children deprived of parental care in Ukraine from the late 80's – during the 90's of the twentieth century. The conceptual foundations of children's social education in boarding schools are defined. It is grounded the creation of family-type children's homes as an alternative form of state child support. The attention is focused on the tendencies of the network expansion of social institutions and the increase of the contingent of pupils in them during the above mentioned period.

Keywords: social education, boarding schools, social and educational activities, orphans, children deprived of parental care, family-type children's homes.